

ÎNTRE OGLINZILE PARALELE ALE ISTORIEI: ELEMENTE DE STRUCTURĂ A EXILULUI LITERAR ROMÂNESC DINTRE ANII 1945 ȘI 1989

Otilia Ignătescu

Résumé: L'article fait une présentation de l'exile littéraire d'origine roumaine selon les motivations politiques et culturelles qui l'ont déterminé. La présentation de la structure de l'exile littéraire d'origine roumaine est accompagné d'une évaluation de la terminologie qui concerne ce phénomène.

Exilul a însoțit ființa umană de-a lungul întregii sale existențe. De la Adam și Eva, primii oameni și primii supuși acestei pedepse, prin izgonirea lor din Eden, exilul a cunoscut numeroase avataruri, strâns legate de evoluția societății umane. În esență însă, de la Ovidiu și până în zilele noastre, exilul a rămas același: deșchimbare, înstrăinare, instabilitate, (in)toleranță, umilință, discriminare, nostalgie, (re)inițiere, obsesia nostosului. Impus, ca în Antichitate sau Evul Mediu, sau asumat, în majoritatea cazurilor, în urma unei alegeri conștiente, ca în zilele noastre, exilul are același impact destabilizator asupra ființei umane.

Privit în general ca o pedeapsă, exilul poate avea și valoarea unei inițieri. Pentru Mircea Eliade „fiecare exilat e un Ulise în drum spre Itaca. Orice existență reală reproduce Odiseea. Drumul spre Itaca, spre Centru, ...iar exilatul trebuie să fie capabil să pătrundă sensul ascuns al rătăcirilor sale și să le conceapă ca pe o lungă serie de încercări inițiatice (voite de zei) și ca pe tot atâtea obstacole în drumul care-l readuce acasă (spre Centru)”¹. Ioan Petru Culianu, într-o definiție autoportret a exilatului, surprinde dimensiuni esențiale ale exilului: îndrăzneala necesară ruperii legăturilor cu matricea, a evadării într-un alt tărâm, cu alte reguli, necunoscute, învățarea și acceptarea acestor reguli prin suferință. Pentru Culianu exilatul este „un erou de basme, acel orfan care se revelă fragil, dar în același timp infinit de puternic”².

Lunga istorie a exilului se reflectă și în bogata terminologie ce s-a format de-a lungul timpului pentru a desemna această experiență: *migrațiune, emigrație/imigrație, azil politic, refugiu, disidență, exil, diaspora, apartitism*³. Utilizarea acestor temeni este determinată de disciplina din perspectiva căreia se cercetează fenomenul. Astfel, în cercetarea literară întâietate au termenii *exil, disidență, diasporă, emigrație*, în domeniul politic și social e preferat termenul *emigrație*, în timp ce științele sociale folosesc termenii *exil, emigrație*, dar mai ales *refugiat*.

Dintre toate domeniile, cel al literelor pare cel mai interesat, până acum. de recuperarea și integrarea în circuitul național a creațiilor din exil. Acest lucru se întâmplă deoarece mulți dintre cei care au fost nevoiți să aleagă calea exilului fac parte din rândul scriitorilor, creația, în cazul de față cea literară, suportând cel mai greu constrângerile unui sistem totalitar. Efortul recuperator, în primul rând, s-a concretizat, în anii ce au urmat evenimentelor din 1989, atât prin publicarea operelor scrise în exil, cât și prin interviuri, recenzii, articole, studii, enciclopedii, apărute toate în vederea unei cât mai bune cunoașteri a activității scriitorilor din exil. O dată cu apariția lucrărilor de istorie și

critică literară referitoare la exil, s-a manifestat și tendința (re)așezării cadrului conceptual, în vederea unei cercetări sistematice a fenomenului. Delimitările conceptuale au fost, de cele mai multe ori, însoțite de delimitări diacronice a structurii comunității românești din exil.

O astfel de abordare găsim într-un articol al Monicăi Lovinescu, intitulat sugestiv *O paranteză cât o existență*, citată de Gheorghe Glodeanu în lucrarea *Incursiuni în literatura diasporei și a disidenței*. Autoarea propune folosirea conceptului exil la plural, deoarece există atâtea exiluri câte epoci, motivări, persoane. Mai mult decât atât, distinsa autoare a *Dialogurilor pe unde scurte* este de părere că există mai multe categorii de exilați, mai multe etape ale exilului românesc. Prima etapă, cuprinsă între anii 1946 și 1956, are un caracter esențialmente politic și se compune în special din studenți. Asemenea autoarei, ajunsă la Paris în 1947, mulți dintre ei erau convinși că șederea lor departe de țară nu poate fi una de lungă durată, această convingere contribuind la consolidarea unității exilului românesc în plan cultural. Înfrângerea revoluției maghiare din 1956 a fost urmată, după principiul dominoului, de pierderea speranțelor într-o posibilă intervenție a statelor occidentale în evoluția politicii din spațiul sud-est european și de slăbirea unității ce caracterizase prima etapă a exilului românesc.

Exilurile politice au fost urmate de cele de natură economică. În această situație, oamenii părăseau țara în căutarea unor condiții de viață superioare, dar mai ales în speranța unor premise care să le permită dezvoltarea economică.

Cea de-a treia categorie este reprezentată de așa-numita *disidență exilată* și se manifestă începând cu anul 1970, pe fondul intensificării luptei pentru drepturile omului. Anii '70 se caracterizează și prin demarxizarea fulgerătoare a elitelor pariziene, schimbarea de atitudine reflectându-se benefic și asupra românilor stabiliți în Apus.

Referindu-se la perioada de după 1989, Monica Lovinescu se întreabă, pe bună dreptate, dacă mai putem vorbi despre exil, în condițiile în care exilatul este acela care nu se mai poate întoarce în țara de unde a plecat fără a-și pune în pericol libertatea. Cum întoarcerea în țară este posibilă fără riscul pierderii libertății, autoarea propune termenul *diaspora*, considerându-l mai potrivit pentru cei rămași încă, dintr-un motiv sau altul în afara granițelor țării⁴.

În aceeași tendință de definire cât mai clară a conceptelor legate de exil, Sorin Alexandrescu, în studiul *Invizibilitatea emigrației*, evidențiază diferențele specifice acestor concepte: „emigrația era economică, exilul politic, iar diaspora, istorică, existentă deci de mai mult timp în țara respectivă ca minoritate etnică, indiferent dacă motivul originar de a ajunge acolo fusese economic sau politic”. Cât privește perioada de după 1989, autorul este de părere că nu mai putem vorbi despre un exil propriu-zis, conceptul fiind depășit, ci mai degrabă despre *emigrație*, din perspectiva plecării, și *imigrație*, din perspectiva stabilirii în țara de adopție⁵. Tot despre emigrație vorbește și Mihai Pelin în *Opisul emigrației politice românești*, cu referire la întreg exilul românesc anticomunist, în ideea că acest termen „acoperă situația generală și majoritară a cetățenilor născuți în România care au părăsit țara voluntar la maturitate, pentru o lungă perioadă sau definitiv, între 1940 și 1990.”⁶

Într-un interviu publicat în revista *Dorul* din Danemarca un nume sonor al exilului, Paul Goma, este de părere că nu se poate vorbi despre o diaspora românească în aceiași termeni în care vorbim despre diaspora evreiască sau diaspora armenească. Motivul ar fi acela că în timp ce evreii din Palestina au fost dispersați în cvasitotalitate, românii, în majoritatea lor, trăiesc încă în interiorul granițelor țării. Cel mai potrivit termen rămâne cel de exil, fiind „un termen valabil pentru toți cei care nu se mai află în

țara lor, în vatra lor”, indiferent de timpul și/sau circumstanțele plecării: exilați de bunăvoie (nemaiputând suporta condițiile din țară), siliți (expulzați), cei surprinși de evenimente în afara României, „cei care au venit pe jos, trecând frontiera”, „cumpărații prin relații și prin bani.”⁷

După ce remarcă faptul că noțiunile emigrare, exil, diasporă sunt folosite cu același înțeles în estul și sud-estul european, implicit în cercetarea românească, cercetătoarea Eva Behring, în lucrarea *Scriitori români din exil*, optează pentru cea de exil, din considerentul că aceasta nu poate fi definită în afara unor caracteristici precum: asuprire, urmărire politică, discriminare, închisoare, interdicție de publicare, cenzură. Acestea sunt, de altfel, și motivele cultural-politice ce au determinat, între anii 1945-1989, fie expulzarea, fie opțiunea proprie pentru părăsirea țării, motive la care se adaugă sentimentul excluderii, neintegrarea sau integrarea incompletă, dorința revenirii. Ca atare exilul, cu toate aceste valențe, este, în opinia autoarei, termenul necesar, dar și suficient⁸.

O dată cadrul conceptual delimitat, autoarea face o incursiune în istoria exilului românesc de la cronicari până la exilul anticomunist. Nu lipsesc din această prezentare Dimitrie Cantemir, revoluționarii de la 1848, Panait Istrati. Sunt semnalate și situațiile speciale, dificil de încadrat într-o categorie anume: cea a scriitorilor români de origine evreiască, emigrați în Israel, și cea a scriitorilor români din Basarabia și Bucovina de Nord. Ambele situații sunt greu de catalogat după parametri menționați anterior. În primul caz, deși stabilirea în Israel era sinonimă cu o întoarcere în patria originară, pentru cei cu rădăcini adânci în istoria și cultura românească ea avea și valoarea unui exil artistic, deoarece aceștia continuau să scrie în limba română, erau în continuare impregnați de spiritualitatea românească.

În ceea ce-i privește pe scriitorii români din Basarabia și nordul Bucovinei, rezistența lor față de constrângerile social-politice, dar mai ales culturale, îndârjirea cu care au cultivat limba și tradițiile patriei conturează mai degrabă o formă de exil interior, „exil pe loc”⁹ în termenii lui Paul Goma, în condițiile inexistenței unei așa-zise „înstrăinări geografice”. Despre înstrăinare se poate vorbi totuși, mai ales cu referire la perioada (aceeași ca și în cazul exilului propriu-zis, anticomunist) în care acestor scriitori nu li s-a permis accesul neîngrădit în patria limbii lor materne. În fapt, lupta acestor scriitori s-a purtat pe două fronturi: atât cel al antirusificării, cât și cel anticomunist, importanța celui dintâi punându-l oarecum în umbră pe cel de-al doilea.

Utilizând drept criteriu ordonator în stabilirea unei structuri a exilului românesc motivele individuale ale plecării, Eva Behring propune trei serii de emigrare între 1945 și 1989. Motivele plecării sunt doar aparent individuale, deoarece ele sunt puse în mișcare de frământările politice și culturale din țară, de intensitatea cu care se manifestau constrângerile, indiferent de natura lor.

Primul val, cel din anii '40-'50, este format din scriitori ce au activat în serviciile diplomatice din timpul dictaturilor lui Carol al II-lea și/sau Ion Antonescu, în general simpatizanți ai drepte. După instaurarea și consolidarea regimului comunist în România, cel puțin pentru o perioadă, nu se mai pune problema întoarcerii. În aceste condiții rămân în afara granițelor țării: Mircea Eliade, Constantin Virgil Gheorghiu, Vintilă Horia, Aron Cotruș, Pamfil Șeicaru, Emil Cioran, Horia Stamatu, George Uscătescu ș.a.

„O cu totul altă grupare a emigrării timpurii”¹⁰ este reprezentată de scriitorii și intelectualii care au sperat, nu neapărat de pe poziții de dreapta, într-o reșezare a societății românești în spiritul democrației autentice. În cele din urmă, dezamăgiți, au ales exilul ca unică posibilitate de exprimare liberă. Mai mult decât atât, și-au pus întreaga

energie în slujba adevărului care, prin vocile lor, a reușit să străpungă cortina de fier a totalitarismului și să dea un sens, unicul de multe ori, celor rămași în țară. E vorba de Monica Lovinescu, de Virgil Ierunca, dar și de Ștefan Baci, Alexandru și George Ciorănescu.

Al doilea val al exilului scriitoricesc, din anii '60-'70, are o structură destul de compozită. După principiul cronologic, primii părăsesc țara unii dintre supraviețuitorii prigoanei politice dintre anii '50-'60, printre ei numărându-se Ion Ioanid și Nicholas Catanoy.

Anii '60-'70 sunt marcați de câteva evenimente - amnistieri ale condamnaților politici, venirea la putere în anul 1965 a lui N. Ceaușescu, refuzul intrării în Praga în 1969, în ciuda apartenenței la Pactul de la Varșovia, o oarecare deschidere în plan cultural – ce reaprind speranțele scriitorilor într-o democratizare de durată a societății. Speranțele se vor năruși din nou când, în 1971, după o călătorie în China și Coreea, Ceaușescu proclamă așa-numita „mică revoluție culturală”, concretizată prin reintensificarea presiunilor și constrângerilor în toate domeniile. Consecința – emigrarea altor valori ale culturii române: Dumitru Țepeneag, Ilie Constantin, Petru Popescu, Paul Goma, Sorin Alexandrescu, Matei Călinescu, Virgil Tănase, Ion Negoitescu, Virgil Nemoianu, Sandală Galopenția, Ioan Petru Culianu, Samy Damian ș.a. Un caz aparte rămâne cel al lui Petru Dumitriu, emigrat și el în anul 1960.

Cel de-al treilea val este cel al anilor '80. Ultimul deceniu de dictatură ceaușistă a fost marcat de un nou „îngheț”: înăsprirea constrângerilor ideologice, a cenzurii, a manipulării, mistificare, promovarea cultului personalității. Societatea românească, din unele puncte de vedere, se aseamăna cu cea descrisă de G. Orwell în celebrul roman *1984*¹¹. În aceste condiții s-a produs plecarea altor intelectuali: Norman Manea, Ion Caraion, Alexandru Papilian, Dorin Tudoran, Matei Vișniec, Bujor Nedelcovici, Virgil Duda, Nicolae Balotă, Mircea Zăciu, Lucian Raicu, Mircea Iorgulescu ș.a.

Dimensiunile exilului dintre 1945 și 1989 sunt impresionante și la nivelul cifrelor. Laurențiu Ulici, într-un articol citat de Eva Behring și intitulat *Avatarii lui Ovidiu. Observații statistice despre exilul literar românesc*, vorbește despre 50 de scriitori care și-au părăsit țara între 1945 și 1949 și de aprox. 200 care au plecat între 1975 și 1989. Acest lucru înseamnă, potrivit aceluiași studiu, că exilul însuma peste 12% din totalul scriitorilor, procent ce face din România țara cu cei mai mulți scriitori exilați între 1945 și 1989¹².

Problematica exilului literar românesc dintre anii 1945 și 1989 este departe de a fi complet „luminată” din toate unghiurile. Rămâne, printre altele, de stabilit în ce măsură ipostaza de exilat a reverberat în opera literară și cum a marcat ea existența întru creație a unor personalități precum Mircea Eliade, Emil Cioran, Eugen Ionescu, Vintilă Horia.

NOTE

¹ Manolescu Florin, *Enciclopedia exilului literar românesc 1945-1989*, București, Editura Compania, 2003, p. 285.

² *Ibidem*, p. 222.

³ Stan Lavinia, *Activitatea literară a exilului românesc la Paris, 1945-1956. Organizații. Publicații*, în *Politică externă comunistă și exil anticomunist*, Anuarul Institutului Român de Istorie Recentă, vol. II (2003), București, Editura Polirom, 2004, p. 306.

⁴ Lovinescu Monica, *O paranteză cât o existență*, în *Secolul 20*, 10-11-12/1997, 1-2-3/1998 apud Glodeanu Gheorghe, *Incursiuni în literatura diasporei și a disidenței*, București, Editura Libra, 1999, p. 11-12.

⁵ Alexandrescu Sorin, *Invizibilitatea emigrației*, în *Secolul 20*, 10-11-12/1997, 1-2-3/1998 apud Glodeanu Gheorghe, *Incursiuni în literatura diasporei și a disidenței*, București, Editura Libra, 1999, p. 13-14.

⁶ Pelin Mihai, *Opisul emigrației politice. Destine în 1222 de fișe alcătuite pe baza dosarelor din arhivele Securității*, București, Editura Compania, 2002, p. 5.

⁷ Negrescu-Sutu Radu, *Trădarea exilului?*, în *Dorul*, apud <http://www.ournet.md/~paulgoma/pg-dorul.html>.

⁸ Behring Eva, *Scriitori români din exil 1945-1989. O perspectivă istorico-literară*, București, Editura Fundației Culturale Române, 2001, p. 12-13.

⁹ Negrescu-Sutu Radu, *op. cit.*

¹⁰ Behring Eva, *op. cit.*, p. 30.

¹¹ Orwell George, *O mie nouă sute optzeci și patru*, București, Editura Univers, 1991.

¹² Ulici Laurențiu, *Avatarii lui Ovidiu. Observații statistice despre exilul literar românesc*, în *Luceafărul*, 5, 1994.